

УДК 811.161.2'373.42:821.161.2–1

Майборода Н. В.,
кандидат філологічних наук,
ПВНЗ “Донецький інститут соціальної освіти”,
Шленьова М. Г.,
аспірантка,
Харківський національний педагогічний університет
ім. Г. С. Сковороди

ОБРАЗНЕ СЛОВО У ЛІРИЦІ ПОЕТІВ ШАХТАРСЬКОГО КРАЮ (НА МАТЕРІАЛІ ПОЕЗІЇ С. ЧЕРКАСЕНКА ТА В. ГОЛОБОРОДЬКА)

Сучасна зацікавленість українською літературою Донецького краю обумовлена необхідністю нового підходу до вивчення творчості письменників-земляків. З прийняттям самостійності нашої держави здійснено чимало спроб нового трактування й переосмислення спадщини представників культурного процесу минулого століття. Але загальна картина літературного розвитку України була б неповною, якщо поза увагою залишити функціонування регіональних

культур, які дали нашій державі не одну талановиту особистість.

Актуальність дослідження полягає в необхідності наукового й об'єктивного вивчення творчого доробку українських письменників Донеччини початку ХХ–ХХІ століття. В українському літературознавстві, на жаль, досі не створено дослідження, яке б всебічно висвітлювало особливості розвитку української літератури в шахтарському регіоні у контексті української культури.

Перспективною тема пропонованої статті є і в тому плані, що Донеччина маловідома українському читачеві як регіон, в якому всупереч постійній русифікації пробивалися паростки національної літератури і, зокрема, поезії. Читачеві добре відомі ранній “донецький” В. Стус, В. Сосюра, М. Руденко, І. Світличний та ін., але тут жила і плідно працювала ціла когорта поетів за покликанням, які не йшли на компроміс із совістю і писали правдиві поетичні рядки.

Загалом у сучасному науковому доробку існує чимало праць, об'єктом яких стала поетична спадщина поетів Донбасу. Зокрема, до творчості С. Черкасенка зверталися О. Мишанич, В. Школа, В. Оліфіренко, Н. Копиленко, О. Олійник тощо, творчий доробок В. Голобородька оцінювався в літературознавчих дослідженнях М. Гетьманця, А. Ткаченка, І. Денисюка, А. Гризуна, С. Андрусів, Т. Гундорової та ін., не можна не згадати дослідження О. Галича, Л. Талалая, І. Костирі, В. Романька та ін., які висвітлюють різні аспекти творчості донецьких письменників. Однак усі вищезазначені роботи стосуються передусім літературознавчих аспектів вивчення творів аналізованих нами авторів, тоді як мовознавчі на сьогодні фактично залишаються поза увагою дослідників.

Багатий талановитими письменниками шахтарський край подарував Україні та світові небайдужих митців, які пишуться і захоплюються простими робітниками підземного виробництва та присвячують їм свої ліричні твори.

Донеччина нерідко ставала предметом уваги літераторів: як тих, що народилися і виросли на нашій землі, так і тих, яких пов'язали з нею певні обставини. На початку ХХ ст. на Лідіївському руднику у Донецьку вчителював український письменник Спиридон Черкасенко, який присвятив чимало творів життю і нелегкій праці донецьких шахтарів.

Більше ніж через півстоліття, повернувшись з військової служби на початку 1970-х років, український поет Василь Голобородько певний час працював у шахті, тому нелегку вдачу чоловіків цієї небезпечної професії він відчув на собі та яскраво відобразив у своїй подальшій творчості.

У своєму дослідженні ми маємо на **меті** простежити роль художніх засобів, за допомогою яких ці два автори передають картини нелегкої шахтарської праці, а також зробити висновки щодо специфіки художнього слова двох авторів, між якими – майже століття.

Досягненню цієї мети підпорядковані наступні **завдання**:

- дати аналіз жанрово-тематичної та стильової своєрідності поезії шахтарського краю і довести, що донецькі автори жили загальнонаціональними проблемами з деякою орієнтацією на специфіку регіону;
- показати самобутність індивідуальної авторської манери як складової

частини естетичної платформи майстрів художнього слова Донеччини.

Вивчення творчості письменників рідного краю – справа актуальна та необхідна, а проте і сьогодні це питання вимагає детальнішого опрацювання. Один лише перелік письменників Донеччини засвідчує плідність дослідження літератури нашого краю. І далеко не останнє місце у цьому списку належить **Спиридону Феодосійовичу Черкасенку** (1876–1940). Це письменник, який лише з 90-х років XX ст. повернувся до українського читача, оскільки у 20-ті роки XX століття змушений був емігрувати за кордон, а отже, отримав у Радянській Україні статус забороненого митця. У Радянському Союзі ім'я письменника не згадувалось загалом.

Зрозуміло, що перехили радянської офіційної науки вже давно є справою минулого, а проте їх наслідки й до сьогодні остаточно не виправлені. Саме тому творча спадщина С. Черкасенка ще чекає на своє всебічне вивчення, хоча, безумовно, цей процес активізувався на початку XX століття та продовжився у 90-ті роки.

Творча спадщина Черкасенка складається із ліричних, прозових і драматичних творів. Найпоширенішими мотивами у творах Черкасенка є соціальні: він змальовує життя шахтарів, осмислює події жовтневої революції 1917 року тощо. Але наявні у спадку письменника й твори іншої тематики: інтимна та пейзажна лірика, драми, у яких постають загальнолюдські філософські проблеми та ін. Предметом уваги нашого дослідження постають саме ліричні твори автора, у яких досліджується нелегка шахтарська праця на початку XX ст.

Ліричний цикл **С. Черкасенка “В царстві праці”** містить такі поезії, як “У шахті”, “Під землею”, “В царстві ночі”, “Шахтарі”, “Монолог”, більшість з яких написані протягом 1906 року (крім твору “В царстві ночі”, датованого 1920-тим). В усіх поезіях циклу виразно простежуються мотиви так званої “народницької” літератури, в традиціях якої було змальовання важкого становища народу, показ руху “за звільнення з-під соціального та національного гноблення” [2, 480].

Маємо наголосити, що в аналізованих нами творах надто незначне місце посідає так звана “шахтарська” лексика. Тут зустрічаємо двічі назву шахтарського інструменту (*кайло*), а також згадується власне предмет видобутку – *вугілля*. Натомість загальна атмосфера донецької шахти початку XX століття створюється передусім різноманітними художніми засобами.

В усіх віршах аналізованого циклу автор подає опис шахти:

- *Мокро і темно, немов в домовині...* (“У шахті”);
- *Тут вічна ніч, тут повно вщерть
Страждання, розпачу і муки...* (“Під землею”);
- *Чорно... душно... Сліпить очі,
Впалі груди не дихнуть...* (“В царстві ночі”);
- *Тихо у вогкій пітьмі,
В шахті, на дні.
Стіни ридають німі,
Мокрі, брудні* (“Шахтарі”) [3, 342–344].

Зрозуміло, що в таких умовах праця стає нестерпною:

*Випало кайло із рук,
Дихати важко, ломота у спині,
В голову болісний стук,*

І врешті це призводить до думок про неминучу смерть:

*Дайте спочити, спочити, спочити,
Дайте заснути... навік!.. [3, 342].*

Цікавою є побудова цитованого вірша (**“У шахті”**). Кожна строфа завершується епіфорою, яка складається з коротких, обірваних фраз, що містять накази, і це наче повторює ритм роботи:

*Чому став?
Не дрімай!
Бери кайло –
Довбай! [3, 342].*

Серед художніх засобів у цьому творі превалюють синтаксичні фігури: вже згадувана епіфора, виразна безсполучниковість, порівняння (*мокро і темно, немов в домовині; тягнеться час той, мов рік* тощо).

Якщо провідним мотивом вищезгаданого вірша є зображення непосильної праці, то твір **“Під землею”** відтворює передусім саму атмосферу шахти. Вірш побудовано на протиставленні лагідної ночі, яка *“після стомленого світу / Клопітну землю обгорта / У ласці тихого привіту”*, та вічної ночі, що панує у шахті. Ця друга ніч несе лише смерть, і автор неодноразово це підкреслює:

*Землі занедбані сини
Помалу гинуть в домовині <...>
Із всіх кутків могильний згук
Жаха незвичную людину... [3, 343].*

Така моторошна картина має зайвий раз привернути увагу читачів до жахливих умов, в яких на початку минулого століття працювали їхні земляки.

Серед художніх засобів у цьому творі переважають епітети (*вічна ніч, утішнії сні, клопітна земля, золоті зірки, убогі лампади, смердючі каганці, глухий, зловісний стук, могильний згук*), при цьому їх можна умовно поділити на дві групи, що відповідатимуть загальній настанові вірша, тобто протиставленню двох різних типів ночі.

Наявне у вірші й звуконаслідування: *“Стук-стук! тут ніч! стук-стук! тут смерть!”*, що створює імітацію звуку шахтарського кайла (яке згадується у попередньому творі циклу).

Наступний вірш циклу – **“В царстві ночі”** – є своєрідним продовженням попередньо аналізованого. У ньому також міститься опис темної ночі, що панує в шахті:

*Чорно... душно... Сліпить очі,
Впалі груди не дихнуть...
Під землею в царстві Ночі
Квіти сонця не цвітуть...*

однак провідним є інший мотив. Автор наголошує, що у середовищі шахтарів

народжується протест, що вони пригадують колишню волю:

*Та в душі, з віків знебулій,
Ще ясніш горять огні,
І не зникли в млі минулій
Волі жданої пісні [3, 343].*

Відтак цитований вірш відрізняється від попередніх соціальною гостротою, адже автор не обмежується простою фіксацією важкого становища шахтарів у суспільстві, а відтворює загальний волелюбний дух народу, показує прагнення до змін, притаманне йому. Щоправда, тут варто звернути увагу на рік написання твору, адже між ним та іншими віршами циклу відстань у 14 років, які не могли не вплинути на світогляд автора. Враховуємо й те, що вірш написано уже після революції 1917 року, коли життя робітників начебто покращилось, і ще не всі письменники, які згодом емігрували, втратили ілюзії з цього приводу. Цей твір є скоріше спогадами про Донецький край, адже на час написання цього твору С. Черкасенко перебував за кордоном.

В аналізованому творі звертаємо увагу на такі засоби створення художніх образів, як епітети (*впалі груди, ждана воля, вільні крила* тощо), метафори (*зірвем сонце, море світла* та ін.), сам же вірш побудовано на протиставленні темного минулого і світлого майбутнього.

Вірш "**Шахтарі**" містить такий самий опис темної шахти, як і попередньо аналізовані, у ньому також подано картину важкої праці під землею. Важку атмосферу шахти тут передано безсполучниковістю, короткими, нерідко обірваними реченнями, що створюють гнітюче враження. Наявні передусім зорові образи, як, наприклад:

*Лампи смердючої гніт
Блима, чадить...*

або:

*Вугілля кожний шматок
Сяє, блищить:
Сила шахтарських кісток
В ньому горить! [3, 344].*

Разом з тим, подано і слухові образи:

*Тиша панує німа...
Треба довбать! <...>
Гучно ми в груди землі
Кайлом б'ємо... [3, 344].*

Епітетами (*вогка пітьма, мокрі, брудні стіни, смердюча лампа, німа тиша* тощо), уособленням (*стіни ридають, тиша панує*) підкреслюється загальна задушлива картина шахти.

Останній вірш циклу – "**Монолог**" – дещо відрізняється від попередніх. Він, відповідно до назви, побудований у формі монологу п'яного шахтаря, який бажає "*в горілці горе утопити*". Автор не засуджує ліричного героя твору, адже в умовах тієї важкої праці, яку щоденно виконують шахтарі, кожен може зламатися і шукати розради у спиртних напоях. Вустами героя автор проголошує:

Од праці п'яний кожний з нас
У шахті пропадав... [3, 345].

Слід звернути увагу також на своєрідне пророцтво, що його кидає п'яний шахтар тим, хто сміється з нього:

Дурні, дурні!
Як вийде з голови
Колись той хміль, то – навісні! –
Заплачете і ви!.. [3, 345].

Такими висновками С. Черкасенко наче натякає на соціальні зміни, що мають відбутися у тогочасному суспільстві, тим паче якщо враховувати рік написання поезій цього циклу (1906), коли ще свіжими були спогади про першу революцію у Російській імперії.

У **Василя Голобородька**, на відміну від С. Черкасенка, немає окремого ліричного циклу, присвяченого саме шахтарям, тому вірші цієї тематики зустрічаємо у різних збірках 1965–1995 рр.: “Катерина” (1965), “Риплять хвіртки” (1965), “Стара штольня” (1966), “Тоді пустили його...” (1970), “В топографії моїх снів...” (1991), “Кентавр твого імені” (1995).

Звернувши увагу на лексику творів шахтарської тематики, робимо висновки, що поширеними є наступні лексичні одиниці: *копальня, шахтарський жетон, шахтарі, шахта, штольня, штрек, підземелля, десятник, окис металу, корозія, іржа*.

Автобіографічним для В. Голобородька є ліричний твір “**В топографії моїх снів...**”, в якому митець розповідає про свої сновидіння, пов'язані з працею на шахті:

В топографії моїх снів
аж до сьогодні не було копальні –
через це не вистачало виміру глибини, –
а вона ж немале місце
займає в моєму життєвому досвіді [1, 871].

Василь Голобородько підкреслює, що шахтарська праця була частиною його життя, а саме тому він розповідає про усе, що з нею пов'язане, у своїх верлібрах:

Сьогодні ж приснилася копальня,
але вглиб
на цей раз –
чуєте, діти! –
я не міг опуститися,
бо в мене не виявилось
шахтарського жетона [1, 871].

У цих рядках відчувається смуток, бо, незважаючи на усі небезпеки, які чекають на шахтарів під землею, В. Голобородько згадує своє трудові роки з ностальгією. Словосполучення “шахтарський жетон” автор використовує на позначення перешкоди, яка заважає йому здійснити задумане, зокрема – опуститися до копальні.

Вірш “**Риплять хвіртки**” є своєрідним описом буденного життя кожного

шахтаря, який вранці йде до копальні, а ввечері повертається додому, а проводить його і зустрічає завжди, за будь-яких обставин, лише хвіртка:

*Ранками і поночі риплять хвіртки –
Проводжають шахтарів до копальні,
Їм шахтарі залишають останні потиски рук,
а за те вони риплять у слід:
кому просто риплять,
а шахтареві вони говорять: “Повертайся...” [1, 121].*

А якщо щось станеться з шахтарем та він більше не повернеться додому, саме хвіртка, на думку автора, буде сумувати за ним більше за всіх. Це дає нам змогу стверджувати, що митець персоніфікує хвіртку, надаючи їй властивостей людини: вона мовчить, проводить, говорить, кричить. Також автор порівнює її із жінкою:

*...А коли шахтар довго не повертатиметься,
то й хвіртка довго мовчатиме,
а вже після – вона розпачливо, як жінка,
кричатиме днями і ночами [1, 121].*

Акцент у шахтарській ліриці В. Голобородько робить на наслідках праці шахтарів, які нерідко є летальними. Так, у вірші “**Катерина**” (у якому знаходимо відголоски поеми “Катерина” Т. Г. Шевченка) зустрічаємо риторичне питання, яке стосується загиблого товариша-шахтаря:

*...Навіщо я, Катерино? – тебе питаю,
коли падала грудка глини на віко
труни товариша, який загинув у шахті... [1, 93].*

Катерина для В. Голобородька – це Україна, він ототожнює свою батьківщину з жінкою, до якої звертається з питаннями і від якої прагне розуміння.

Жахи шахтарської долі зображені митцем у вірші “**Стара штольня**”. Перші рядки демонструють читачеві той факт, що навіть після загибелі на небезпечному виробництві душі шахтарів не полишають копалень та знаходять там свій останній притулок, а епітет *старі копальні* вказує на давнє походження шахтових споруд:

*Із штолень, із старих копалень
руки велетенські п'ялися угору ночами,
застували зорі і черевичок місяця,
бо то були шахтарські руки.
Руки шахтарів,
що потопали в глибоких копальнях [1, 160].*

Наступні рядки є підтвердженням захоплення автора міфологією прадавніх українців, які мали певні вірування щодо перетворення мерців на дерева. Безпосереднє порівняння рук та самих шахтарів з деревами є доказом міфологічного впливу на творчість митця:

*Руки хиталися, як дерева, перекинуті
догори корінням, а крони зелені голів
уже білили кістками під землею.
О шахтарі – дерева, що ростуть догори корінням!*

*...а руки велетенські шахтарів
із штолень, із старих копалень
ніби на "до побачення" махають услід [1, 160].*

Шахтарську працю у вірші **"Тоді пустили його..."** В. Голобородько порівнює з тортурами та навіть подає алюзію "дантове пекло" для більш яскравішого зображення труднощів підземного виробництва не тільки на теренах Донбаського краю. Зокрема, він ототожнює шахтаря з самим Данте, а шахтні споруди Воркути – з самісіньким пеклом:

*Тоді пустити його
не по колах дантового пекла,
а по штреках підземель шахт Воркути –
може, й з нього буде Данте... [1, 432].*

У наступному верлібрі з чудернацькою назвою **"Кентавр твого імені"** автор розповідає байку зі свого шахтарського життя, висміюючи мимохідь людську зарозумілість та пихатість:

*...я творю із твого імені кентавра:
... вимовляю твоє ім'я і розповідаю анекдот:
був у нас на шахті певний чоловік, так він,
коли призначать його десятником,
на окис металу казав "корозія",
а як виженуть його із десятників і він знову
працює звичайним робітником,
тоді на окис металу казав "іржа" [1, 943].*

Таким чином, кількість лексичних одиниць на позначення шахтарських реалій у В. Голобородька є значно ширшою, ніж у С. Черкасенка. Це дозволяє нам зробити наступний висновок: Василь Голобородько, маючи досвід роботи на шахті, більш обізнаний і на "шахтарській" лексиці, тоді як шкільний учитель Спиридон Черкасенко обмежувався двома загальновідомими реаліями на позначення атмосфери тогочасної шахти. Саме в цьому й полягає самотність індивідуальної авторської манери кожного з розглянутих авторів.

Художні засоби, за допомогою яких ці два митці віддзеркалюють картини тяжкої шахтарської праці, відіграють, безперечно, вагомую роль у творчості обох письменників.

У ліричних творах С. Черкасенка, на наш погляд, переважають такі художні засоби: епітети, метафори, уособлення, епіфора, порівняння, безсполучниковість. Вони сприяють розкриттю загальної гнітючої атмосфери тогочасної шахти та передачі нелегкої шахтарської праці.

Щодо В. Голобородька, провідними художніми засобами у його "шахтарській" ліриці є здебільшого персоніфікації, метафори та риторичні запитання, зокрема, маємо зазначити, що художньому перетворенню піддається не лише безпосередньо шахтарська лексика, але й другорядні дійові особи його верлібрів, які нерідко виступають лише антуражем.

А отже, поет початку ХХ ст., на наш погляд, послуговується більш "традиційними", так би мовити, "класичними" художніми засобами, тоді як наш

сучасник використовує більш “реалістичну” лексику, яка відображає специфіку своєрідності поезії шахтарського краю. Це дає нам змогу дійти висновку, що, незважаючи на різницю у часі, і С. Черкасенко і В. Голобородько приймали активну участь у популяризації шахтарської лірики.

Література

1. Голобородько В. І. Ми йдемо : вибрані вірші / В. І. Голобородько. – Київ ; Рівне : Планета-друк, 2005. – 1056 с.
2. Літературознавчий словник-довідник / [за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка]. – 2-е вид., випр., доп. – К. : ВЦ Академія, 2007. – 752 с.
3. Українські поети кінця XIX – початку XX століття : [хрестоматія : для студ. філол. спец. / укл. Н. В. Майборода]. – Донецьк : ДІСО, 2010. – 388 с.

Анотація

Стаття містить аналіз ліричних творів українського поета кінця XIX – початку XX ст. Спиридона Черкасенка та поета-сучасника Василя Голобородька, присвячених шахтарській праці. З'ясовується роль художніх засобів у цих творах, визначається своєрідність лексики на позначення реалій шахтарського життя. Наголошено на ролі літературного краєзнавства у вивченні літературного процесу в цілому.

Ключові слова: ліричний твір, художній образ, література рідного краю, художні засоби.

Аннотация

Статья содержит анализ лирических произведений украинского поэта конца XIX – начала XX в. Спиридона Черкасенко и поэта-современника Василя Голобородько, которые посвящены шахтерскому труду. Выясняется роль художественных средств в этих произведениях, определяется своеобразие лексики, которая обозначает реалии шахтерской жизни. Акцентируется роль литературного краеведения в изучении литературного процесса в целом.

Ключевые слова: лирическое произведение, художественный образ, художественные средства, литература родного края.

Summary

The article contains the analysis of lyrical works of the Ukrainian poet of the end of the XIX century – at the beginning of the XX century Spyrydon Cherkasenko and the contemporary poet Vasyl Holoborodko which are devoted to miner's work. The role of the tropes in these works is analyzed, the originality of lexicon which designates realities of miner's life is defined. The role of the literary local study in studying of literary process in general is investigated.

Keywords: lyrical work, poetical image, tropes, the native land literature.